

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΑΤΡΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

UNIVERSITY OF PATRAS
DEPARTMENT OF PRIMARY EDUCATION
LABORATORY OF MODERN GREEK & INTERNATIONAL
EDUCATION'S HISTORICAL ARCHIVE.

**7ο ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΜΕ ΔΙΕΘΝΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ**

**ΠΟΙΑ ΓΝΩΣΗ ΕΧΕΙ ΤΗΝ ΠΙΟ ΜΕΓΑΛΗ ΑΞΙΑ;
ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ- ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ**

**7TH SCIENTIFIC CONFERENCE ON HISTORY OF EDUCATION
WITH INTERNATIONAL PARTICIPATION**

**WHAT KNOWLEDGE IS OF MOST WORTH?
HISTORICAL-COMPARATIVE APPROACHES**

Συνεδριακό & Πολιτιστικό Κέντρο
Πανεπιστημίου Πατρών

Conference & Cultural Centre
Of the University of Patras

28-29 Ιουνίου 2014

June 28-29 2014

Γνώσεις και αξίες στα προγράμματα κοινωνικών σπουδών του ελληνικού νηπιαγωγείου

Βασίλειος ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ

Επίκουρος Καθηγητής Π.Τ.Π.Ε. Παν/μίου Κρήτης

Περίληψη: Η θέση των Κοινωνικών Σπουδών στα αναλυτικά προγράμματα του νηπιαγωγείου θεωρείται ως ιδιαίτερα σημαντική διότι προάγει τη διαμόρφωση της προσωπικότητας του νέου ανθρώπου, την ένταξή του στο κοινωνικό περιβάλλον, σύμφωνα με τις εκάστοτε επικρατούσες κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες. Μέσα από τους κλάδους σπουδών που συνδέονται με τις Κοινωνικές Σπουδές (Ιστορία, Θρησκευτικά, Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή, Κοινωνιολογία, Οικονομία) παρέχονται οι απαραίτητες γνώσεις στους αναπτυσσόμενους ανθρώπους για την ιστορική και πολιτισμική ταυτότητα της κοινωνίας στην οποία ζουν και υποβοηθούνται να ενταχθούν αρμονικά σε αυτήν. Έτσι, μέσα κυρίως από τις Κοινωνικές Σπουδές μεταδίδονται στα μικρά παιδιά γνώσεις, στάσεις, μορφές συμπεριφοράς, πολιτισμικά πρότυπα, κοινωνικές, πολιτικές, θρησκευτικές αξίες και σταδιακά διαμορφώνονται οι νέοι πολίτες. Σκοπός της εργασίας μας αυτής είναι η ανίχνευση της θέσης των περιεχομένων, των γνώσεων, στάσεων, αξιών που περιλαμβάνονται και μεταδίδονται από τις κοινωνικές σπουδές στα αναλυτικά προγράμματα του ελληνικού νηπιαγωγείου από το πρόγραμμα του 1896 έως το Δ.Ε.Π.Π.Σ. του 2003. Θα ερευνηθούν τα προγράμματα σπουδών του νηπιαγωγείου όσο αφορά το μέρος των κοινωνικών σπουδών ως προς τα προαναφερόμενα ζητήματα και θα ακολουθήσει σύγκριση των δεδομένων που αφορούν κάθε αναλυτικό πρόγραμμα με εκείνα των υπόλοιπων προγραμμάτων.

Summary Social studies constitute an important area of the curriculum for the Greek Kindergarten. The major objectives of the social studies curriculum for preschool education give to the children the opportunity to attain successfully significant concepts in the fields of history, religion, geography, cultural diversity and environment treatment. The social studies curriculum gives to the kindergarten teacher the chances to teach several themes and to guide children to their self-understanding and their socialization process in order to become democratic and active citizens. Through the disciplines associated with the Social Studies (History, Religious, Social and Political Education, Sociology, Economics) provided the necessary knowledge in developing people for the historical and cultural identity of the society in which they live and are assisted to integrate harmoniously in this. So, mainly through the Social Studies school transmits to young children knowledge, attitudes, behaviors, cultural patterns, social, political, religious values and gradually forms the new citizens. The aim of this paper is to detect the position of the contents, knowledge, attitudes, values contained and transmitted by social studies in the curriculum of the Greek kindergarten program from 1896 to 2003. We study the part of social studies in Greek kindergarten curricula about the above issues and we discuss about the data from each curriculum.

1. Εισαγωγή

Η Θέση των Κοινωνικών Σπουδών (Κ.Σ.) στο σχολικό Αναλυτικό Πρόγραμμα (Α.Π.) θεωρείται ως ιδιαίτερα σημαντική διότι προάγει τη διαμόρφωση της προσωπικότητας του νέου ανθρώπου, την ένταξή του στο κοινωνικό περιβάλλον, συντελεί στη δημιουργία ευαίσθητων προσωπικοτήτων και υπεύθυνων πολιτών (Allen, 1996· Martorella, 1994). Μέσα από τους κλάδους σπουδών ή τα μαθήματα που συνδέονται με τις Κ.Σ. (Ιστορία, Θρησκευτικά, Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή, Κοινωνιολογία, Οικονομία) παρέχονται οι απαραίτητες γνώσεις στους αναπτυσσόμενους ανθρώπους για την ιστορική και πολιτισμική ταυτότητα της κοινωνίας στην οποία ζουν και υποβοηθούνται να ενταχθούν αρμονικά σε αυτήν (Jacobs & Crowley, 2007). Έτσι, μέσα κυρίως από τα μαθήματα αυτά μεταδίδονται στη νέα γενιά γνώσεις, στάσεις, μορφές συμπεριφοράς, πολιτισμικά πρότυπα, κοινωνικές, πολιτικές και θρησκευτικές αξίες και διαμορφώνονται οι νέοι πολίτες που θα διατηρήσουν ή

θα αλλάξουν την κοινωνία (Jacobs & Crowley, 2007). Αυτή η διαμόρφωση των μαθητών λαμβάνει χώρα καθ’ όλη τη διαδρομή τους στο εκπαιδευτικό σύστημα ξεκινώντας από το νηπιαγωγείο (Spodek, 1969· Κουτσοβάνου, 2002). Η διαμόρφωση του νέου μέλους της κοινωνίας αρχίζει φυσικά από την οικογένεια, αλλά ως διαδικασία που ακολουθεί συγκεκριμένους και ορισμένους από την πολιτεία σκοπούς, και διεξάγεται με συγκεκριμένη μεθόδευση από κατάλληλα εκπαιδευμένα πρόσωπα ξεκινάει από το νηπιαγωγείο ως πρώτη βαθμίδα του εκπαιδευτικού συστήματος (Κουτσοβάνου, 2002). Η θέση αρκετών επιμέρους γνωστικών αντικειμένων των Κ.Σ. ιδίως της Ιστορίας και των Θρησκευτικών, αλλά και της γνώσης του εγγύς περιβάλλοντος (σπίτι, γειτονιά, επαγγέλματα, μέσα μεταφοράς, Μ.Μ.Ε.) ήταν κομβική σε όλα τα Α.Π. του ελληνικού νηπιαγωγείου (Κιτσαράς, 2004). Άλλωστε, από το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον αναδύονται και τα θέματα που απασχολούν το παιδί και προσεγγίζονται στο νηπιαγωγείο (D’ Addesio et al., 2005· Jacobs & Crowley, 2007· Δαφέρμου κ.ά., 2006). Σκοπός της εργασίας μας αυτής είναι η ανίχνευση της θέσης των Κ.Σ. στα αναλυτικά προγράμματα του ελληνικού νηπιαγωγείου από το πρόγραμμα του 1896 έως το ισχύον Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών (Δ.Ε.Π.Π.Σ.) του 2003, στο οποίο και θα επικεντρωθούμε περισσότερο.

2.1 Οι Κοινωνικές Σπουδές στο Πρόγραμμα του 1896

Το πρώτο πρόγραμμα για το ελληνικό νηπιαγωγείο δημοσιεύεται το 1896 στο Βασιλικό Διάταγμα της 30-4-1896 «Περί συστάσεως νηπιαγωγείων», ΦΕΚ 68/23.5.1896, Τευχ. Α΄. Ως σκοπός του νηπιαγωγείου τίθεται η σωματική και πνευματική «επίρρωση» των παιδιών η προετοιμασία τους για το δημοτικό σχολείο με σεβασμό στη γαλήνη και τη χαρά που θα νιώθουν στην ψυχή τους. Το νηπιαγωγείο διακρίνεται σε τρεις τάξεις ανάλογα με την ηλικία των παιδιών, καθορίζονται οι παιδιές και οι σωματικές, ρυθμικές και αισθητηριακές ασκήσεις και η διδασκαλία στοιχείων ανάγνωσης, γραφής, αριθμητικής γεωμετρίας, κηπουρικές και καλλιτεχνικές εργασίες, ενασχόληση με τα δώρα του Φραϊμπελ, εκμάθηση ποιημάτων (Βασιλικό Διάταγμα 1896).

Όσον αφορά το θέμα της εργασίας μας με το πρόγραμμα του 1896 δίδεται έμφαση στη θρησκευτική ανάπτυξη των παιδιών και σε όλες τις τάξεις υπάρχει το μάθημα των θρησκευτικών και τα διηγήματα ηθικοθρησκευτικού περιεχομένου. Δεν γίνεται αναφορά σε μαθήματα ιστορίας και σε θέματα κοινωνικού περιβάλλοντος, όπως θα περίμενε κανείς, αλλά ενδεχομένως κάποιες τέτοιες θεματικές να προσεγγίζονται μέσα από το μάθημα της «Πραγματογνωσίας» που αφορά προφανώς γνωριμία με στοιχεία του φυσικού και του κοινωνικού περιβάλλοντος.

Γενικά, το πρόγραμμα του 1896 αποτελεί έναν εβδομαδιαίο κατάλογο δραστηριοτήτων οργανωμένων σε ωρολόγιο πρόγραμμα, αλλά δεν προσδιορίζει στόχους μάθησης, διδακτέα ύλη, και δεν παρέχει σχετικές μεθοδολογικές οδηγίες στη νηπιαγωγό (Κιτσαράς 2004). Λόγω της έλλειψης σχετικών τεκμηρίων είναι δύσκολο να περιγραφεί και ο τρόπος υλοποίησης όσων περιλαμβάνει. Ως προς τις κοινωνικές σπουδές, επομένως, η κύρια έμφαση δίδεται στην ηθικοθρησκευτική αγωγή των παιδιών

2.2 Οι Κοινωνικές Σπουδές στο Πρόγραμμα του 1962

Το πρόγραμμα που θεσπίζεται με το Βασιλικό Διάταγμα 494/1962 «Περί του αναλυτικού προγράμματος των νηπιαγωγείων του κράτους», ΦΕΚ 124/6.8.1962, Τευχ. Α΄ αποτελεί το πρώτο αναλυτικό πρόγραμμα για το ελληνικό νηπιαγωγείο. Ως σκοπός του νηπιαγωγείου τίθεται η θρησκευτική, ηθική και κοινωνική διαπαιδαγώγηση των νηπίων, η καλλιέργεια της γλώσσας, της αριθμητικής σκέψης, η σωματική και αισθητηριακή ανάπτυξη, η αισθητική καλλιέργεια (Βασιλικό Διάταγμα 494/1962). Το πρόγραμμα οργανώνεται σε δέκα μαθησιακές περιοχές: 1. Θρησκευτική Αγωγή, 2. Ηθική και Κοινωνική Αγωγή, 3.Μητρική γλώσσα (Λεκτικά Ασκήσεις, Παραμύθια, το κουκλοθέατρο, Ποιήματα), 4.Μουσική Αγωγή, 5. Σχηματισμός Αριθμητικών εννοιών, 6.Άσκησις αισθητηρίων, 7.Σωματική αγωγή, 8. Παίγνια, 9. Χειροτεχνικά ασχολία, 10. Κηπουρικά εργασία.

Η Θρησκευτική αγωγή ασκείται μέσω δημιουργίας θρησκευτικών βιωμάτων με προσευχές, τέλεση Αγιασμού, εορτασμό θρησκευτικών εορτών. Η νηπιαγωγός εξηγεί τη σημασία των εορτών ή τελετών και απαντά σε σχετικές απορίες. Σκοπός είναι περισσότερο η τόνωση το θρησκευτικού συναισθήματος παρά ο εμπλουτισμός των θρησκευτικών γνώσεων των παιδιών (Βασιλικό Διάταγμα 494/1962).

Σκοπός της Ηθικής και Κοινωνικής αγωγής είναι η δημιουργία καλών έξεων στα παιδιά, οι οποίες θα αποτελέσουν τη βάση της διαμόρφωσης του χαρακτήρα τους. Η διδασκαλία δεν αποβλέπει στην «εντύπωσιν» αφηρημένων ηθικών παραγγελμάτων ή κανόνων συμπεριφοράς, αλλά στην έμπρακτη καλλιέργεια των αρετών της φιλαληθείας, της παρρησίας, της ευγένειας, της καλοσύνης της πειθαρχίας στους κανόνες του σχολείου, του σεβασμού των δικαιωμάτων των άλλων, της συνεργατικότητας της αλληλοβοήθεια, της καθαριότητας και της τάξης. Ευκαιρίες για την επιτέλεση των παραπάνω από όλη τη ζωή στο νηπιαγωγείο και τις δραστηριότητές του (προσαρμογή του παιδιού, παιχνίδι, εκδηλώσεις, συζητήσεις με τη νηπιαγωγό, ατομικές και ομαδικές ασχολίες). Επίσης, σημαντικός παράγοντα είναι η προσωπικότητα της νηπιαγωγού και η συμπεριφορά της προς τα νήπια, η οποία πρέπει να διακρίνεται από σταθερότητα και στοργικότητα απέναντι στα παιδιά (Βασιλικό Διάταγμα 494/1962).

Στο πρόγραμμα αυτό παρατηρούμε ότι η θρησκευτική, ηθική και κοινωνική αγωγή προηγούνται της γλωσσικής και των υπόλοιπων γνωσιακών, σωματικών και αισθητικών πτυχών της ανάπτυξης. Το στοιχείο αυτό μας επιτρέπει να διατυπώσουμε την άποψη ότι στο πρόγραμμα του 1962 δίδεται ιδιαίτερη έμφαση στην ανάπτυξη του παιδιού ως μέλους του κοινωνικού πλαισίου της τάξης και της κοινωνίας. Μάλιστα υποστηρίζεται ότι έτσι φαίνεται ότι η αποστολή του νηπιαγωγείου κατά το Βασιλικό Διάταγμα 494/1962 είναι διπλή: κοινωνική και παιδαγωγική (Κιτσαράς, 2004). Ως προς το περιεχόμενα του προγράμματος που μας αφορούν, είναι θετικό το γεγονός ότι προτείνεται να γίνεται επεξεργασία ερεθισμάτων από τον κύκλο εμπειριών του παιδιού από το νηπιαγωγείο και την κοινωνία και δίδεται έμφαση όχι τόσο στην προσφορά και εκμάθηση γνώσεων και αφηρημένων κανόνων, αλλά στη βιωματική (όπως λέμε σήμερα) προσέγγισή τους μέσα στο νηπιαγωγείο σε καταστάσεις της σχολικής ζωής μερικές από τις οποίες αναφέρονται στο πρόγραμμα. Ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται στη νηπιαγωγό ως πρότυπο ηθικής και κοινωνικής ανάπτυξης για τα παιδιά. Είναι επίσης σημαντικό το γεγονός ότι για πρώτη φορά αναφέρονται ρητώς οι συγκεκριμένες κοινωνικές αρετές που πρέπει να αναπτυχθούν στα παιδιά.

Το πρόγραμμα του 1962 ανήκει στην τυπολογία των παραδοσιακών αναλυτικών προγραμμάτων (Κιτσαράς, 2004). Καθορίζει τους επιμέρους σκοπούς κάθε μαθησιακής περιοχής και παρέχει τα γενικά πλαίσια περιεχομένων και ύλης στα οποία θα κινηθεί η νηπιαγωγός και περιέχει ελάχιστες μεθοδολογικές οδηγίες προς τη νηπιαγωγό. Ουσιαστικά προσφέρει βασικές κατευθυντήριες γραμμές στόχων, περιεχομένων, μεθόδευσης, αφήνοντας

περιθώρια ελευθερίας στη νηπιαγωγό, εντός των συγκεκριμένων πλαισίων. Σε επίπεδο ιδεολογίας, όπως φαίνεται και από τα σημεία που αναπτύχθηκαν παραπάνω, το πρόγραμμα αντανακλά τις ιδεολογικές τάσεις της δεκαετίας του 1960 στην ελληνική κοινωνία και το πρότυπο «πατρίς – θρησκεία – οικογένεια» (Κιτσαράς, 2004).

2.3 Οι Κοινωνικές Σπουδές στο Πρόγραμμα του 1980

Το πρόγραμμα αυτό θεσπίζεται με Προεδρικό Διάταγμα 476/1980 «Περί του αναλυτικού και ωρολογίου προγράμματος του νηπιαγωγείου», ΦΕΚ 132/22.5.1980, Τευχ. Α΄, θέτει ως σκοπό του νηπιαγωγείου τη συμπλήρωση και ολοκλήρωση της οικογενειακής ανατροφή με την καλλιέργεια έξεων και τρόπων συμπεριφοράς μέσω των οποίων το παιδί θα αναπτυχθεί σωματικά και νοητικά και θα προσαρμοστεί στο φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον. Το νηπιαγωγείο αποσκοπεί να ευνοήσει τη διανοητική, σωματική, ψυχική υγεία του παιδιού και αναλυτικότερα και ειδικότερα την ανάπτυξη της συναισθηματικότητας, της κινητικότητας, των γνωστικών λειτουργιών και της κοινωνικοποίησης. Ειδικότερα, η συναισθηματικότητα αναπτύσσεται μέσα από την υπέρβαση των συναισθηματικών αναγκών που δημιουργούνται στο παιδί κατά την απομάκρυνση από το οικογενειακό περιβάλλον, μέσα από την παροχή ευκαιριών για δημιουργία συναισθηματικών στιγμών ατομικών και ομαδικών στο νηπιαγωγείο και μέσα από την ενθάρρυνση του νηπίου στις προσπάθειές του. Η κοινωνικοποίηση αναπτύσσεται μέσα από την εξασφάλιση προστατευτικού πλαισίου όπου το παιδί θα εντάσσεται στο ανθρώπινο περιβάλλον, την απόκτηση προσωπικών εμπειριών από τη σχέση του με ενήλικες, την αξιολόγηση των ενεργειών του, την αναγνώριση και το σεβασμό των άλλων και των δικαιωμάτων τους, τη συμμετοχή του παιδιού στη διατύπωση και τήρηση κανόνων κοινωνικής ζωής (Προεδρικό Διάταγμα 476/1980). Το πρόγραμμα οργανώνεται σε δέκα γενικά πλαίσια (μαθησιακές περιοχές): 1. Αγωγή της θρησκευτικότητας, 2. Αγωγή της ηθικότητας, 3. Αγωγή της κοινωνικότητας, 4. Αγωγή της αυτονομίας, 5. Κυκλοφοριακή αγωγή, 6. Περιβαλλοντική αγωγή, 7. Αγωγή αντιλήψεως, 8. Αγωγή της νοήσεως, 9. Καλλιτεχνική αγωγή, 10. Μουσική και ρυθμική αγωγή.

Η ανάπτυξη της θρησκευτικότητας επιχειρείται μέσω δημιουργίας θρησκευτικών βιωμάτων με την προετοιμασία θρησκευτικών εορτών που αποτελούν αντικείμενο ημερήσιας ή και εβδομαδιαίας επεξεργασίας, την ομαδική προσευχή, τον εκκλησιασμό και την έμπρακτη εκδήλωση της χριστιανικής αγάπης.

Η αγωγή της ηθικότητας θεωρείται αναγκαία μαζί με την αγωγή της θρησκευτικότητας για την ψυχική καλλιέργεια του νηπίου και εκδηλώνεται με: Α) την αγάπη και τον σεβασμό προς κάθε άνθρωπο (εδώ περιλαμβάνεται η γνωριμία με τη ζωή, τα έθιμα παιδιών από τον υπόλοιπο κόσμο που θα αποτελούν το κέντρο διαφέροντος της διδασκαλίας στο νηπιαγωγείο), Β) την ανάδειξη της αξίας της εργασίας και της ανθρώπινης προσπάθειας, ώστε να αντιληφθούν τα παιδιά τόσο τον αγώνα του ανθρώπου απέναντι στις ανάγκες της ζωής, όσο και την απόδειξη του καθενός ως χρήσιμου στην κοινωνία, Γ) την καλλιέργεια της ειλικρίνειας, της εντιμότητας, του συναισθήματος ευθύνης που πρέπει να προσεχθούν από τη νηπιακή ηλικία, ώστε να οδηγήσουν στη διαμόρφωση ευθέος και υπεύθυνου ανθρώπου. Όλα τα παραπάνω θα πρέπει να παρέχονται όχι σαν σχολική ηθικολογία, αλλά με πρακτικό τρόπο μέσα από διηγήσεις, παιχνίδια, παραμύθια, κατάλληλα κέντρα διαφέροντος και από το παράδειγμα της νηπιαγωγού.

Η αγωγή της κοινωνικότητας με σκοπό το νήπιο να υπερβεί τον εγωκεντρισμό του και να ενταχθεί στην ομάδα επιχειρείται μέσα από τις ανακοινώσεις του στον κύκλο, από τα παιχνίδια στο διάλειμμα, το σεβασμό των επιλογών των άλλων, την ομαδική εργασία, την

προσφορά δώρων προς συνομήλικους και ενήλικους, την υιοθέτηση τρόπων καλής συμπεριφοράς.

Η αγωγή της αυτονομίας ξεκινάει από την ανάπτυξη της αυτοεξυπηρέτησης του παιδιού και ολοκληρώνεται με την ανάληψη και προσφορά συγκεκριμένων έργων και υπηρεσιών στο νηπιαγωγείο.

Η κυκλοφοριακή αγωγή με σκοπό να βοηθήσει το παιδί στην ασφαλή κυκλοφορία του περιλαμβάνει τη διδασκαλία των κύριων σημάτων και κανόνων οδικής κυκλοφορίας.

Η περιβαλλοντική αγωγή σκοπεύει να καθοδηγήσει το νήπιο στην κατανόηση της σημασίας διαφύλαξης του φυσικού περιβάλλοντος με την γνωριμία κανόνων και πρακτικών καθαριότητας από το στενό σχολικό και οικιακό πλαίσιο έως το πλαίσιο της χώρας.

Ως μεθοδολογική προσέγγιση προτείνεται η εφαρμογή των κέντρων διαφέροντος και επισημαίνεται ανάμεσα στα άλλα η ευθύνη της νηπιαγωγού να εμπνεεί στα παιδιά την αγάπη για παραδόσεις, έθιμα, γιορτές *«συμβάλλοντας έτσι στη διατήρηση και συνέχιση της φυσιογνωμίας της φυλής μας»* (Προεδρικό Διάταγμα 476/1980).

Το πρόγραμμα του 1980 φαίνεται να κινείται σε γενικές γραμμές στο ίδιο πλαίσιο με εκείνο του 1962 (Κιτσαράς, 2004), αλλάζοντας φραστικά κυρίως και όχι ουσιαστικά τις μαθησιακές περιοχές των κοινωνικών σπουδών και διακρίνοντας την αγωγή της ηθικότητας από εκείνη της κοινωνικότητας, η οποία εδώ λαμβάνει περισσότερο υπόψη τα προσωπικά αναπτυξιακά χαρακτηριστικά του νηπίου. Οι μεθοδολογικές οδηγίες που παρέχονται είναι πλουσιότερες με κύρια την εφαρμογή των κέντρων διαφέροντος και, επομένως, της ενιαίας συγκεντρωτικής διδασκαλίας (Κιτσαράς 2004). Οι στόχοι του προγράμματος είναι περισσότερο αναλυτικοί και ευκρινείς και τα περιεχόμενα έχουν διευρυνθεί. Η ζωή στην πόλη και τα περιβαλλοντικά προβλήματα που αρχίζουν να παρουσιάζονται οδηγούν στην εισαγωγή των μαθησιακών περιοχών της κυκλοφορικής και περιβαλλοντικής αγωγής. Και σε αυτό το πρόγραμμα δίδεται έμφαση όχι στις αφηρημένες γνώσεις αλλά στις βιωματικές συνθήκες μέσα από τις οποίες συντελείται η αγωγή και τονίζεται ιδιαίτερα το ηθικό πρότυπο της νηπιαγωγού.

2.4 Οι Κοινωνικές Σπουδές στο Πρόγραμμα του 1989

Το πρόγραμμα του 1989 αυτό θεσπίζεται με Προεδρικό Διάταγμα 486/1989 «Αναλυτικό και ημερήσιο πρόγραμμα του Νηπιαγωγείου», ΦΕΚ 208/1989, Τευχ. Α', και θέτει ως σκοπό του την υποβοήθηση της ολόπλευρης και ισόρροπης ανάπτυξης των νηπίων, ψυχοκινητικής, κοινωνικο-συναισθηματικής, ηθικής και θρησκευτικής, αισθητικής, νοητικής, καθώς και της καλλιέργειας δεξιοτήτων (Προεδρικό Διάταγμα 486/1989) σε συμφωνία με τον ανάλογο στόχο του νηπιαγωγείου. Το πρόγραμμα οργανώνεται σε πέντε τομείς ανάπτυξης του παιδιού (μαθησιακές περιοχές): 1. Ψυχοκινητικό, 2. Κοινωνικο-συναισθηματικό, 3. Αισθητικό, 4. Νοητικό, 5. Δεξιότητες (Προγραφικές, Προαναγνωστικές, Προμαθηματικές).

Ο κοινωνικοσυναισθηματικός τομέας με ευρύτερο στόχο την αρμονική συναισθηματική, κοινωνική, ηθική και θρησκευτική ανάπτυξη του νηπίου χωρίζεται σε έξι επιμέρους ενότητες, καθεμιά από τις οποίες έχει δικούς της στόχους και περιεχόμενα: 1. Οι προσωπικές σχέσεις του νηπίου με τους συνομηλίκους, τη νηπιαγωγό, τους ενήλικους και η θετική στάση προς το φυσικό περιβάλλον αποσκοπούν στην ανάπτυξη καλών διαπροσωπικών σχέσεων σε κλίμα αποδοχής και ασφάλειας, στη διαμόρφωση θετικής στάσης

προς το περιβάλλον, την εργασία τα προϊόντα της, μέσα από δραστηριότητες επαφής με τους άλλους και με τα αντικείμενα. 2. Η διαμόρφωση μικρών ομάδων από τα παιδιά και οι αλληλεπιδράσεις τους στοχεύουν στην προαγωγή της συνεργασίας και στη λύση των συγκρούσεων μέσα από συλλογικές δραστηριότητες. 3. Η συγκρότηση ευρύτερων και οργανωμένων ομάδων από τα παιδιά στοχεύει στην ανάπτυξη κοινά αποδεκτών κανόνων, τρόπων εργασίας, τόνωση του αισθήματος ισοτιμίας και υπευθυνότητας μέσα από ομαδικές δραστηριότητες ανάληψης και δημιουργίας ομαδικών έργων. 4. Η επαφή με τον κόσμο των ενηλίκων και τον κόσμο των παιδιών αποσκοπεί στην απόκτηση ανάλογων εμπειριών από τα παιδιά, στη διαμόρφωση της ταυτότητας του πολίτη, στην αγάπη προς την πατρίδα, στο σεβασμό και την αποδοχή των άλλων και ιδιαίτερα των διαφορετικών (μειονότητες, ΑΜΕΑ) μέσα από ένα πλήθος ανάλογων δραστηριοτήτων που σκοπό έχουν να φέρουν σε επαφή τα νήπια με τους ενήλικους, την κοινωνική ζωή, τον πολιτισμό, την ιστορία, τα έθιμα της χώρας, την επαφή με τη διαφορετικότητα, αλλά και την προετοιμασία για τη μετάβαση στο δημοτικό σχολείο. 5. Οι κανόνες της κοινωνικής ζωής και η συμβολή τους στην ηθική ανάπτυξη και αυτονομία του παιδιού αποσκοπούν στην οικοδόμηση κοινωνικών αξιών μέσα από παιχνίδια, συζητήσεις και άλλες δραστηριότητες που τον αλληλοσεβασμό, την ειλικρίνεια, την υπευθυνότητα, την αίσθηση του δικαίου. 6. Η θρησκευτική ζωή του νηπίου αποσκοπεί στην επαφή του με την ορθόδοξη πίστη και λατρεία και τη γνωριμία με τα γνήσια στοιχεία της χριστιανικής παράδοσης μέσα από διηγήσεις προσευχές, γνωριμία με έργα χριστιανικής τέχνης, και δραστηριότητες σχετικές με θρησκευτικά εθιμικά στοιχεία.

Τέλος, η ανάπτυξη της δημιουργικότητας προάγεται μέσα από καταστάσεις προβληματισμού που αφορούν την κοινωνική ζωή (Προεδρικό Διάταγμα 486/1989).

Το πρόγραμμα του 1989 ανήκει στον τύπο των curriculum με αναφορά στόχων, περιεχομένων μάθησης, μεθοδολογικών οδηγιών (Βενιζέλου κ.ά., 1990· Κιτσαράς, 2004· Χρυσυφίδης, 2004). Όσον αφορά τον χώρο των κοινωνικών σπουδών, φαίνεται ότι μέσα από τον κοινωνικοσυναισθηματικό τομέα επιχειρείται να καλυφθούν κατά το δυνατόν όλες οι προϋπάρχουσες στα δύο προηγούμενα προγράμματα επιδιώξεις. Έτσι, όλα όσα αφορούν την ανάπτυξη της κοινωνικότητας και της συνεργασίας, τη στάση απέναντι στο φυσικό περιβάλλον, την υιοθέτηση κοινωνικών αρετών και συμπεριφοράς τη θρησκευτική ανάπτυξη εμπεριέχονται και σε αυτό το πρόγραμμα. Νέα στοιχεία αποτελούν η αναφορά στην προετοιμασία για μετάβαση στο δημοτικό σχολείο και η διεύρυνση της διαφορετικότητας σε ανθρώπους με ιδιαίτερες ανάγκες.

Αξίζει να σημειωθεί ότι το πρόγραμμα του 1989 πλαισιώθηκε και υποστηρίχθηκε για πρώτη φορά στην Ελλάδα από *Βιβλίο δραστηριοτήτων για το νηπιαγωγείο-βιβλίο νηπιαγωγού* (Βενιζέλου κ.ά., 1990) που περιείχε αρκετές ιδέες και μεθοδολογικές οδηγίες στις νηπιαγωγούς για το σχεδιασμό δραστηριοτήτων για όλους του τομείς.

2.5 Οι Κοινωνικές Σπουδές στο Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών 2003

Το ισχύον πρόγραμμα δημοσιεύτηκε το 2002, αλλά η εφαρμογή του άρχισε από το διδακτικό έτος 2006-2007, όταν εκδόθηκε ο *Οδηγός Νηπιαγωγού* (Δαφέρμου κ.ά. 2006), ένα υποβοηθητικό βιβλίο που διανέμεται από το υπουργείο Παιδείας στις νηπιαγωγούς για να τις υποστηρίξει στην εφαρμογή του νέου curriculum. Το Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών (Υ.Π.Ε.Π.Θ. – Π.Ι., 2003) για το ελληνικό Νηπιαγωγείο εφαρμόζει τη διαθεματική προσέγγιση (Χρυσυφίδης, 2009) και αποτελείται από πέντε ευρύτερα γνωστικά αντικείμενα: 1) Παιδί και Γλώσσα (προφορική επικοινωνία, ανάγνωση, γραφή και γραπτή επικοινωνία), 2) Παιδί και Μαθηματικά, 3) Παιδί και Περιβάλλον (Ανθρωπογενές περιβάλλον, Φυσικό Περιβάλλον), 4) Παιδί, Δημιουργία και Έκφραση (Εικαστικά, Δραματική Τέχνη, Φυσική Αγωγή, Μουσική) και 5) Παιδί και Πληροφορική.

Οι Κ.Σ. εντάσσονται στο Πρόγραμμα Σπουδών του Δ.Ε.Π.Π.Σ. με τίτλο «Παιδί και Περιβάλλον» και στον άξονα *Ανθρωπογενές Περιβάλλον και Αλληλεπίδραση* που διαφοροποιείται από τον άξονα *Φυσικό περιβάλλον και Αλληλεπίδραση*, ο οποίος περιλαμβάνει την προσέγγιση γνώσεων των Φυσικών Επιστημών (φυσικά φαινόμενα, ιδιότητες και χαρακτηριστικά υλικών, πλανήτες κ.ά.). Στον άξονα *Ανθρωπογενές Περιβάλλον και Αλληλεπίδραση* προσεγγίζονται βασικές έννοιες και διαδικασίες της Γεωγραφίας, της Ιστορίας, των Θρησκευτικών, της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής, καθώς και στοιχεία της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, της Αγωγής Υγείας και της Κυκλοφοριακής Αγωγής (ΥΠ.Ε.Π.Θ. – Π.Ι., 2002α:3). Προτείνεται όλες οι δραστηριότητες, ομαδικές και ατομικές, να ξεκινούν από τις προηγούμενες γνώσεις και τις ανάγκες των παιδιών, να «ενεργοποιούν τη δημιουργικότητα, την ανταλλαγή ιδεών και να οδηγούν σε νέες γνώσεις» (ΥΠ.Ε.Π.Θ. – Π.Ι., 2003). Τα θέματα πρέπει να ενδιαφέρουν τα παιδιά, τα οποία επιλέγουν τρόπους, υλικά, μέσα για να μελετήσουν κάθε θέμα. Έτσι, τα γεγονότα, τα φαινόμενα, οι έννοιες, οι διαδικασίες που εξετάζονται στο πλαίσιο των Κ.Σ. προσεγγίζονται διαθεματικά, δηλαδή μέσα από ποικίλα θέματα. Κάθε θέμα που μπορεί να άπτεται κυρίως των Κ.Σ. είναι δυνατόν να προσεγγίζεται και μέσα από διαδικασίες και γνώσεις που εντάσσονται σε άλλους κλάδους σπουδών του Δ.Ε.Π.Π.Σ. - όπως η Γλώσσα τα Μαθηματικά, η γνώση του Φυσικού Περιβάλλοντος, η Πληροφορική, οι εφαρμογές της Αισθητικής Αγωγής – επιτυγχάνοντας αντίστοιχους στόχους (Ντολιοπούλου & Σουσιόγλου, 2007). Επομένως, οι έννοιες των Κ.Σ. προσεγγίζονται μέσα από κατάλληλα επιλεγμένα θέματα (διαθεματικά) και κάθε θέμα είναι δυνατόν να προσεγγίζεται με δραστηριότητες από ποικίλους κλάδους σπουδών (διακλαδικά) «φωτίζοντας» διάφορες πτυχές του (Χρυσυφίδης, 2009· Σφυρόρα, 2002).

Ο άξονας *Ανθρωπογενές περιβάλλον και Αλληλεπίδραση* αποτελείται από δύο επιμέρους άξονες (υποάξονες):

Α) *Το παιδί στο Νηπιαγωγείο και η σχέση του με τους άλλους*. Στον υποάξονα αυτόν περιλαμβάνονται στόχοι που αφορούν την ανάπτυξη των ικανοτήτων κοινωνικοποίησης και ένταξης του παιδιού στα κοινωνικά πλαίσια (οικογένεια, σχολείο, συνοικία-χωριό) στα οποία ανήκει. Εδώ ανήκουν οι στόχοι ανάπτυξης της αυτοεκτίμησης του παιδιού, της συνειδητοποίησης της μοναδικότητάς του ως προσώπου, οι στόχοι της αντίληψης και της αποδοχής των άλλων ως ισότιμων μελών των κοινωνικών ομάδων και η ανάπτυξη συνεργασίας μαζί τους. Εδώ εντάσσονται όλες εκείνες οι δράσεις που αφορούν τη γνωριμία του παιδιού με το στενό κοινωνικό του περιβάλλον, με το μικρόκοσμό του, ο οποίος είναι ιδιαίτερα πολύπλοκος (π.χ. ατομικές διαφορές, πολυπολιτισμικότητα) και γι' αυτό ο εκπαιδευτικός έχοντας «συνείδηση της πολυπλοκότητας του κοινωνικού πλαισίου στο οποίο ζει και αναπτύσσεται το παιδί» (ΥΠ.Ε.Π.Θ. – Π.Ι., 2003) οφείλει να αξιοποιεί τις σχετικές εμπειρίες των παιδιών, τις πολιτισμικές τους καταβολές και να τα οδηγεί στην καλλιέργεια των κοινωνικών δεξιοτήτων. Ο εντοπισμός και ο σεβασμός των διαφορών που υπάρχουν μεταξύ ανθρώπων του ίδιου κοινωνικού πλαισίου ή μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών πλαισίων επιχειρείται μέσω των κατάλληλων περιγραφών και συγκρίσεων.

Β) *Το παιδί στο ευρύτερο ανθρωπογενές περιβάλλον*. Στον υποάξονα αυτόν εντάσσονται οι δράσεις που αφορούν την γνωριμία με το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον στην ιστορική και γεωγραφική του διάσταση. Η διαπίστωση της μεταβολής του περιβάλλοντος στο χώρο και στο χρόνο, η προσέγγιση επιτευγμάτων της τεχνολογίας (π.χ. Μ.Μ.Ε., μέσα μεταφοράς, εργαλεία και μηχανές της καθημερινής ζωής και των επαγγελματιών), η προσέγγιση ιστορικών γεγονότων και προσώπων, ζητήματα που αφορούν την κατανόηση του κοινωνικού περιβάλλοντος στις ευρύτερες χρονικές-ιστορικές και χωρικές-γεωγραφικές διαστάσεις ανήκουν στον υποάξονα αυτόν (ΥΠ.Ε.Π.Θ. – Π.Ι., 2003).

Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι οι δύο αυτοί υποάξονες δεν επανέρχονται κατά την αναλυτική περιγραφή των επιδιώξεων και των προτεινόμενων δραστηριοτήτων του άξονα *Ανθρωπογενές περιβάλλον και αλληλεπίδραση*, ούτε αναφέρονται σε άλλο σημείο του

Δ.Ε.Π.Π.Σ. για το νηπιαγωγείο. Έτσι, ο εκπαιδευτικός μπορεί να τους λαμβάνει υπόψη για να γνωρίζει σε ποια πτυχή του κοινωνικού περιβάλλοντος (εγγύτερο ή ευρύτερο) αναφέρονται οι δραστηριότητες που αναπτύσσει με τα παιδιά. Περισσότερη καθοδήγηση ή εμπλοκή αυτών των υποαξόνων στο σχεδιασμό της διδασκαλίας δεν προβλέπεται, υπό την έννοια ότι στη συνέχεια, όταν παρουσιάζονται αναλυτικά οι επιδιώξεις του άξονα *Ανθρωπογενές περιβάλλον και Αλληλεπίδραση*, δεν κατανέμονται από τους συντάκτες του Δ.Ε.Π.Π.Σ. και στους δύο υπό συζήτηση υποάξονες. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί δηλαδή ότι στη συνέχεια «ξεχνιούνται» οι υποάξονες αυτοί.

Στη συνέχεια θα εξετάσουμε τις ικανότητες που σχετίζονται με τις Κ.Σ. και επιδιώκεται να αναπτύξουν τα παιδιά μέσα από σχετικές προτεινόμενες δραστηριότητες, όπως διατυπώνονται στον άξονα *Ανθρωπογενές περιβάλλον και Αλληλεπίδραση* του Δ.Ε.Π.Π.Σ. για το νηπιαγωγείο.

- Η πρώτη επιδίωξη αφορά στο ίδιο το πρόσωπο κάθε παιδιού και αναφέρεται στην ανάπτυξη της αυτοεκτίμησής του μέσα από την κατάκτηση της αυτογνωσίας του. Συστήνεται να παρέχονται στα παιδιά εμπειρίες ανάληψης δράσεων, πρωτοβουλιών και ευθυνών στο πλαίσιο του παιχνιδιού αλλά και των οργανωμένων δραστηριοτήτων (π.χ. ελεύθερη συμμετοχή σε δημοκρατική συζήτηση). Γίνεται αναφορά στο δικαίωμα του παιδιού στο λάθος και υπονοείται η παιδαγωγική του αντιμετώπιση.
- Επόμενος στόχος-επιδίωξη είναι η ανάπτυξη ικανοτήτων επικοινωνίας και συνεργασίας στο πλαίσιο ελεύθερων και οργανωμένων δραστηριοτήτων π.χ. επαφές ερωτήσεις-συνεντεύξεις με ενήλικους εκτός σχολείου, πρόσκληση ενηλίκων στο σχολείο κατά τη διερεύνηση θεμάτων. Όσον αφορά τη συνεργασία με συνομήλικους, αυτή ξεκινά από την παροχή και την αποδοχή βοήθειας προς και από άλλα παιδιά, διαδικασία που οδηγεί στον επόμενο στόχο, την ανάπτυξη κουλτούρας συνεργασίας μεταξύ των παιδιών μέσω της ομαδικής εργασίας και της από κοινού ανακάλυψης. Εδώ προτείνονται δραστηριότητες που έχουν σχέση με τη λειτουργία των ομάδων, τη συζήτηση των προβλημάτων (συγκρούσεις, εντάσεις) που προκύπτουν από τη μεταξύ τους συνεργασία, τον καθορισμό των προσωπικών ορίων του καθενός, αλλά και τη θέσπιση των κανόνων λειτουργίας της ομάδας και της τάξης. Ακολουθούν οι επαφές με ενήλικες εκτός του σχολείου (συνεντεύξεις με ενήλικους, πρόσκληση ενηλίκων στο σχολείο κατά τη διερεύνηση θεμάτων) (Jacobs & Crowley, 2007).
- Μέσα από την επαφή με τους άλλους επιδιώκεται τα παιδιά να συνειδητοποιήσουν αφενός τη μοναδικότητά τους ως προσώπων με ξεχωριστά χαρακτηριστικά (π.χ. φύλο, ικανότητες, επιθυμίες, κουλτούρα), αλλά και την ομοιότητά τους με τα υπόλοιπα παιδιά σε βασικές πτυχές της προσωπικότητας (π.χ. ανάγκες, επιθυμίες, συναισθήματα). Στο πλαίσιο αυτό αρχίζουν να συνειδητοποιούν την έννοια της διαφορετικότητας όπως εμφανίζεται τόσο στο εγγύς όσο και στο ευρύτερο περιβάλλον και να προσεγγίζουν την έννοια της ισότητας των ανθρώπων ως αυτόνομων προσώπων και αξιών. Εντοπίζουν τις διαφορές (σωματικές, πολιτισμικές, εθνικές, θρησκευτικές με άλλους ανθρώπους – προτεινόμενες δραστηριότητες: ακρόαση μουσικής άλλων λαών, γιορτή με φαγητά άλλων λαών), αποδέχονται το δικαίωμα στη διαφορά, ενδιαφέρονται για τις ανάγκες που δημιουργούνται στους ανθρώπους αυτούς ένεκα της διαφοράς τους (Α.Μ.Ε.Α., μετανάστες, παιδιά του τρίτου κόσμου) και ευαισθητοποιούνται στην αντιμετώπισή τους. Η συγκρότηση ομάδων με παιδιά από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα και διαφορετικές ικανότητες βοηθά στην αποδοχή της διαφορετικότητας.
- Η γνώση των θρησκευτικών παραδόσεων που αναφέρονται στη χριστιανική πίστη, λατρεία και στα ανάλογα έθιμα συνδέονται ρητά με την καλλιέργεια των συναισθημάτων αγάπης και αδελφοσύνης μεταξύ όλων των ανθρώπων και «προς όλα τα πλάσματα της γης», αναδεικνύοντας το μέγιστο μήνυμα του Χριστιανισμού, την αγάπη προς κάθε ανθρώπινο ον και προς το περιβάλλον. Εδώ οι χριστιανικές εορτές

και τα σχετικά έθιμα αποτελούν σημείο εκκίνησης για την ανάπτυξη του συναισθήματος της αγάπης προς όλους τους ανθρώπους.

- Αν οι στόχοι που προηγήθηκαν μπορούν να χαρακτηριστούν ως περισσότερο κοινωνικοί/συναισθηματικοί, αφού αφορούν την ανάπτυξη της κατανόησης και αποδοχής του εαυτού και των άλλων, στη συνέχεια του άξονα *Ανθρωπογενές περιβάλλον και Αλληλεπίδραση* ακολουθούν στόχοι που έχουν έντονο το γνωστικό στοιχείο (ΥΠ.Ε.Π.Θ. – Π.Ι., 2002β:14): κανόνες υγιεινής, αλληλεπίδραση ανθρώπου περιβάλλοντος, κατανόηση ιστορικού χρόνου, γεωγραφικές έννοιες, χωρικές δεξιότητες. Ο γνωστικός χαρακτήρας των στόχων αυτών δεν καταργεί και την κοινωνική τους διάσταση, αντίθετα, σε κάποιες περιπτώσεις, μπορεί και να την ευνοεί υποβοηθώντας γνωστικά την επίτευξη κοινωνικών στόχων (π.χ. η καλύτερη κατανόηση του χρονολογικού πλαισίου ενός γεγονότος βοηθά στην βαθύτερη κατανόηση της σημασίας του ίδιου του γεγονότος).
- Ακολουθούν, λοιπόν, στόχοι που αναφέρονται σε κανόνες προσωπικής υγιεινής και προστασίας μέσω δραστηριοτήτων σχετικών με την υγιεινή διατροφή, την αποφυγή χρήσης ουσιών (π.χ. τσιγάρο), την παροχή υπηρεσιών υγείας (π.χ. ο γιατρός, το νοσοκομείο κ.ά.), την επισήμανση τρόπων προστασίας από φυσικά φαινόμενα.
- Η γνώση του εγγύς περιβάλλοντος αποτελεί άλλον έναν γνωστικό στόχο, αφού αναφέρεται στη γνώση του σπιτιού, του σχολείου, του τρόπου κατασκευής τους, της γειτονιάς και της αλλαγής της στο πέρασμα του χρόνου, στη γνώση του ονόματος της πόλης και της διεύθυνσης κατοικίας των παιδιών.
- Οι γνωστικοί στόχοι συνεχίζονται με τη γνώση του ευρύτερου περιβάλλοντος και της αλληλεπίδρασης του ανθρώπου με αυτό (δραστηριότητες εποχικές: θέρος, τρύγος, σπορά, παραγωγή και κατανάλωση προϊόντων, επίδραση του ανθρώπου προς το περιβάλλον). Εδώ εντάσσεται και η οικολογική ευαισθητοποίηση των παιδιών, η οποία είναι απαραίτητο να έχει γνωστικές βάσεις και δομές (π.χ. διαδικασίες παραγωγής, κατανάλωσης και απόρριψης προϊόντων και υλικών). Η οικολογική ευαισθητοποίηση, η οποία αποτελεί ξεχωριστό και αυτόνομο στόχο του Δ.Ε.Π.Π.Σ., έχει κοινωνική διάσταση αλλά στηρίζεται σε γνωστική βάση και οδηγεί σε ανάλογες δράσεις των παιδιών στο άμεσο περιβάλλον (σπίτι, σχολείο, γειτονιά, ανακύκλωση).
- Ακολουθεί άλλος ένας γνωστικός στόχος, η κατανόηση συμβόλων σχεδιαγραμμάτων και χαρτών, ο τρόπος κατασκευής του χάρτη, με τη δημιουργία του χάρτη της τάξης, της αυλής, της γειτονιάς (Jacobs & Crowley, 2007), ο εντοπισμός των γεωγραφικών στοιχείων σε αυτόν, η άσκηση διαδρομών πάνω σε χάρτη, η χρήση γεωγραφικών όρων (Martorella, 1994).
- Η γνώση των μέσων μεταφοράς και επικοινωνίας, η ταξινόμησή τους σε κατηγορίες, η κατανόηση του σκοπού χρήσης τους και της χρησιμότητάς τους ξεκινά από τις υπάρχουσες γνώσεις των παιδιών και τις επεκτείνει.
- Η γνώση των κανόνων κυκλοφοριακής αγωγής ακολουθεί ως κοινωνικός στόχος που συνδέεται με τον προηγούμενο γνωστικό και εισάγει στο Δ.Ε.Π.Π.Σ. την κυκλοφορική αγωγή που χαρακτηρίζεται ως ιδιαίτερα αναγκαία (Πανταζής & Σακελλαρίου, 2005:249-261).
- Η γνώση των εφαρμογών της επιστήμης στην καθημερινή ζωή κυρίως μέσα από τα επιτεύγματά της (μηχανές, εργαλεία, συσκευές) προετοιμάζει το παιδί για την υιοθέτηση κανόνων ασφαλείας κατά τη χρήση των προϊόντων της τεχνολογίας που μας εξυπηρετούν στην καθημερινή ζωή.
- Το ίδιο μοντέλο πρόταξης των γνωστικών στόχων εφαρμόζεται και στην προσέγγιση ιστορικών θεμάτων και εννοιών. Προηγούνται οι γνωστικοί στόχοι της αποσαφήνισης χρονικών εννοιών και αντίληψης της χρονικής ακολουθίας, ως παρελθόντος, παρόντος, μέλλοντος, χρονικών διαστημάτων εκτεταμένων ή

μικρότερων (εποχές, μήνες, εβδομάδες, ημέρες, περίοδοι της ημέρας, χρήση χρονικών επιρρημάτων (χθες, σήμερα, αύριο, πριν, τώρα, μετά κ.ά.). Αναπαράσταση στη σωστή χρονική ακολουθία των σκηνών αναγνωρίζοντας αρχή μέση και τέλος μιας ιστορίας, σύγκριση ίδιων σκηνών σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, επίσκεψη στο μουσείο, αποτελούν ενδεικτικές δραστηριότητες για την κατανόηση της τοποθέτησης γεγονότων και της μεταβολής στη διάρκεια του χρόνου (Στραταριδάκη, 2006· Ο' Hara & Ο' Hara, 2001· Pluckrose, 1993)..

- Σε συνδυασμό με την κατανόηση του χρόνου έρχεται ο στόχος ανάπτυξης του ενδιαφέροντος των παιδιών για ιστορικά γεγονότα τοπικής, εθνικής και ευρύτερης εμβέλειας. Σημαντική είναι η κριτική προσέγγιση των γεγονότων και των πρωταγωνιστών της ιστορίας, όπως προτείνεται μέσα από το σχολιασμό των κινήτρων, διλημμάτων, συναισθημάτων, ενεργειών των ιστορικών προσώπων και των συνεπειών των πράξεών τους. Έτσι, το ιστορικό γεγονός δεν «μαθαίνεται» μόνο, αλλά προσεγγίζεται κριτικά μέσα από τη χρήση σχετικών πηγών (π.χ. εικόνες, φωτογραφίες, έργα τέχνης, λογοτεχνικά κείμενα).
- Οι παραπάνω γνωστικοί και κοινωνικοί στόχοι ενδείκνυται να επιτυγχάνονται μέσα από δραστηριότητες που έχουν ως κύριο χαρακτηριστικό τους κυρίως τη γλωσσική επικοινωνία μεταξύ των παιδιών με περιγραφές, συγκρίσεις, εκτιμήσεις γεγονότων, διατύπωση υποθέσεων και ανάπτυξη επιχειρηματολογίας. Η χρησιμοποίηση τεχνολογικών μέσων (π.χ. φωτογραφικές μηχανές, μαγνητόφωνο, ηλεκτρονικός υπολογιστής) όχι μόνο βοηθά στην προσέγγιση των συζητούμενων θεμάτων, αλλά εμμέσως, πλην σαφώς βοηθά τα παιδιά να αντιληφθούν τη χρησιμότητα των τεχνολογικών μέσων εντελώς βιωματικά (Martorella, 1994:202-213· Pahl, 1996).
- Ο τρόπος εργασίας στις Κ.Σ. που συνιστάται από το Δ.Ε.Π.Π.Σ. και ταυτόχρονα αποτελεί και στόχο του είναι η ανάπτυξη της ικανότητας των παιδιών να εξοικειώνονται με τον ερευνητικό τρόπο μελέτης πραγματοποιώντας μικροέρευνες με σκοπό την απάντηση των ερωτημάτων που τίθενται από τα ίδια στο πλαίσιο των θεμάτων που εξετάζουν (Martorella, 1994). Η διερεύνηση ξεκινά με τον καθορισμό του ερωτήματος και την αποσαφήνισή του, περνά από τη διατύπωση υποθέσεων, οδηγείται στη συγκέντρωση στοιχείων από διάφορες πηγές, ακολουθεί η επεξεργασία και η ερμηνεία τους με αποτέλεσμα την απάντηση στο αρχικό ερώτημα ή και τη διατύπωση νέων.

3. Συζήτηση - Προτάσεις

Με τη μελέτη αυτή επιχειρήσαμε μία σύντομη διερεύνηση της θέσης των Κ.Σ. στα προγράμματα σπουδών του ελληνικού νηπιαγωγείου.

Όπως διαπιστώθηκε θέματα των Κ.Σ. υπάρχουν και στα πέντε προγράμματα σπουδών με διαφορετική από πρόγραμμα σε πρόγραμμα ευρύτητα αντικειμένων. Σταθερά σε προεξάρχουσα θέση στα τρία πρώτα προγράμματα συναντάται η θρησκευτική αγωγή του παιδιού, η οποία συνοδεύεται από την ηθική αγωγή. Η θέση της μειώνεται στο πρόγραμμα του 1989 και πολύ περισσότερο σε αυτό του 2003. Είναι χαρακτηριστικό ότι από ξεχωριστό μαθησιακό αντικείμενα στα τρία πρώτα προγράμματα η θρησκευτική αγωγή γίνεται ενότητα ευρύτερου τομέα στο πρόγραμμα του 1989 και απλή επιδίωξη στο πρόγραμμα του 2003 (Βαϊρινού & Καμαρούδης, 2004). Τα τρία πρώτα προγράμματα χαρακτηρίζονται από τη συντηρητική ιδεολογία της κοινωνίας της εποχής τους (Κιτσαράς, 2004). Οι κοινωνικοπολιτικές αντιλήψεις, οι απόψεις για τη σημαντικότητα της προσχολικής εκπαίδευσης, η πρόοδος της παιδαγωγική επιστήμης αποτελούν βασικούς λόγους για τις διαφοροποιήσεις μεταξύ των προγραμμάτων σε επίπεδο αντικειμένων των Κ.Σ. Από το πρόγραμμα του 1980 εισάγονται νέα περισσότερο σύγχρονα ζητήματα (κυκλοφοριακή αγωγή, περιβαλλοντική αγωγή) τα οποία αυξάνονται με το πρόγραμμα του 1989 (αντιμετώπιση του διαφορετικού, μετάβαση στο δημοτικό σχολείο) και επεκτείνονται ακόμα

περισσότερο με το πρόγραμμα του 2003 (ιστορικά θέματα, διαπολιτισμικές προσεγγίσεις, η έννοια του ιστορικού χρόνου, γεωγραφικές έννοιες με χάρτη, χρήση της τεχνολογίας. Στα τρία πρώτα προγράμματα δεν υπάρχουν αναφορές σχετικές με τη διδασκαλία κοινωνικών και ιστορικών θεμάτων (π.χ. η γειτονιά, Η 25^η Μαρτίου 1821) που πάντα διδάσκονται στο νηπιαγωγείο. Από αυτή την άποψη το Δ.Ε.Π.Π.Σ. του 2003 είναι πολύ πιο πλούσιο και περιεκτικό από τα προηγούμενα προγράμματα. Ιδιαίτερα από τη μελέτη του ισχύοντος Δ.Ε.Π.Π.Σ. για το νηπιαγωγείο προκύπτει ότι οι Κ.Σ., όπως εντάσσονται στο άξονα *Ανθρωπογενές περιβάλλον και Αλληλεπίδραση* καταλαμβάνουν έναν σημαντικό χώρο στο Δ.Ε.Π.Π.Σ. Δίνουν τη δυνατότητα στη νηπιαγωγό μέσα από μια ποικιλία θεμάτων να επιτύχει γνωστικούς και κοινωνικούς-συναισθηματικούς στόχους (ΥΠ.Ε.Π.Θ. – Π.Ι., 2003) που σχετίζονται με τη διαμόρφωση του παιδιού σε αυτοδύναμη προσωπικότητα και κοινωνικοποιημένο πολίτη. Δίδεται αρχικά έμφαση στην ανάπτυξη της δυνατότητας του παιδιού να κατανοήσει τον εαυτό του και να κοινωνικοποιηθεί στο εγγύς περιβάλλον του, διαδικασίες που είναι πολύ σημαντικές σε προγράμματα Κ.Σ. (Κουτσουβάνου, 2002). Ζητήματα σχετικά με την ανθρώπινη προσωπικότητα (π.χ. επιθυμίες, συναισθήματα, ιδιότητες, χαρακτηριστικά) τις διαφοροποιήσεις αλλά και τις βασικές ομοιότητες μεταξύ των ανθρώπων, καθώς και οι σχέσεις με τους άλλους συζητούνται σε αυτό το πλαίσιο. Οι στόχοι που αφορούν τη διαφορετικότητα και εισάγουν τη διαπολιτισμική αγωγή και την ανάλογη ευαισθητοποίηση των ανθρώπων στις ανάγκες της σύγχρονης κοινωνίας είναι ιδιαίτερα σημαντικοί (Πανατζής, 2006· Martorella, 1994).

Η προσέγγιση των ιστορικών θεμάτων ξεκινά με την κατανόηση της χρονικής ακολουθίας, του ιστορικού χρόνου και φαίνεται να ακολουθεί τις σύγχρονες προτάσεις για κριτική προσέγγιση των γεγονότων με βάση τις πηγές (Ο' Hara & Ο' Hara, 2001). Η προσέγγιση των θρησκευτικών θεμάτων φαίνεται να γίνεται με ιδιαίτερη προσοχή: αφενός συνεχίζεται η απίσχναση του Α.Π. του ελληνικού νηπιαγωγείου από την έντονη χριστιανικότητα (Βαϊρινού & Καμαρούδης, 2004), αφετέρου καταβάλλεται προσπάθεια να έλθει το παιδί σε επαφή με τη θρησκευτική παράδοση του τόπου του μέσα από τα βιώματά του χωρίς να οδηγείται σε θρησκοληψία και δογματισμούς, αλλά μεταδίδοντας το μήνυμα της αγάπης και της συναδέλφωσης των ανθρώπων (Πανατζής & Σακελλαρίου, 2005:246-247). Οι στόχοι που αφορούν ζητήματα γεωγραφίας, τεχνολογίας και επιστήμης έχουν ιδιαίτερα γνωστική διάσταση, αλλά δίδουν δυνατότητες για κοινωνικές επεκτάσεις. Ιδιαίτερα σημαντικός είναι ο τονισμός της διερευνητικής μορφής εργασίας στην επεξεργασία θεμάτων Κ.Σ. από τα παιδιά χωρισμένα σε ομάδες, επειδή τους δίνει την ευκαιρία αυτοοργάνωσης της εργασίας τους, ανάπτυξης και συντονισμού κοινών προσπαθειών και συλλογικής αντιμετώπισης των προβλημάτων που τα αφορούν (Martorella, 1994:105-176).

Το πρόγραμμα των Κ.Σ. στο Δ.Ε.Π.Π.Σ. προσφέρει αρκετές δυνατότητες για την ανάπτυξη της προσωπικότητας των παιδιών, την κοινωνικοποίησή τους, τη συζήτηση πολιτικών (Οικονομίδης, 2009· Seefeldt, 2005), ιστορικών (Ο' Hara & Ο' Hara, 2001), γεωγραφικών, θρησκευτικών και κοινωνικών (Κουτσουβάνου, 2002) θεμάτων που οδηγούν στη διαμόρφωση του ενεργού πολίτη (Michelli, 2005). Είναι ένα πρόγραμμα αρκετά πλούσιο και ευρύ, ανοιχτό στα θέματα και τα ζητήματα της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας. Εκτιμούμε ότι μέσα από την προσέγγιση σχετικών θεμάτων υπό τη στοχοθεσία του Δ.Ε.Π.Π.Σ. ικανοποιούνται και οι σχετικοί στόχοι του προγράμματος που αφορούν τη διατήρηση της εθνικής ταυτότητας, την ανάπτυξη της δημοκρατικής ταυτότητας, την αποδοχή και το σεβασμό της διαφορετικότητας (Δ.Ε.Π.Π.Σ. – Π.Ι., 2003).

Είναι θετικό το στοιχείο ότι στα προγράμματα του 1962, του 1980, του 1989 και του 2003 αναφέρεται ότι μέσα από βιωματικές καταστάσεις τα παιδιά αναπτύσσουν τρόπους συμπεριφοράς, σέβονται τους κανόνες, επικοινωνούν με τους άλλους και δεν χρειάζεται να μαθαίνουν αφηρημένες γνώσεις. Επίσης, από το πρόγραμμα του 1962, με το οποίο εισάγονται για πρώτη φορά μεθοδολογικές οδηγίες για τη νηπιαγωγό, δίδεται έμφαση στην ενιαία συγκεντρωτική διδασκαλία που μπορεί να οργανώνεται για το διάστημα μιας ολόκληρης

ημέρα ή και μιας εβδομάδας γύρω από ένα κέντρο διαφέροντος. Αν και με το πρόγραμμα του 1989 υπήρξε αρχικά μία μεταβολή στην επιλογή αυτής της προσέγγισης (Κιτσαράς, 2004· Χρυσοφίδης 2004) με το πρόγραμμα του 2003 επανέρχεται μία νέα μορφή της ενιαίας συγκεντρωτικής διδασκαλίας, η διαθεματική προσέγγιση. Η δυνατότητα διαθεματικής προσέγγισης των Κ.Σ. αλλά και διακλαδικής προσέγγισης κάθε σχετικού θέματος δείχνει τη σύνδεση των Κ.Σ. με το ευρύτερο φάσμα της κοινωνικής ζωής, αλλά και τις σχέσεις τους με τις άλλες επιστήμες στην ολική προσέγγιση κάθε ζητήματος (Καραγιώργος, 2005).

Η υποστήριξη που παρέχεται για την επεξεργασία θεμάτων Κ.Σ. από τον Οδηγό Νηπιαγωγού (2006) κρίνεται μάλλον ελλιπής. Δεν δίδονται αρκετές οδηγίες για τη θεματική προσέγγιση εθνικών και θρησκευτικών εορτών σε πολυπολιτισμικές τάξεις και κοινωνίες, για την ανάπτυξη της πολιτικής κοινωνικοποίησης του παιδιού, για την κατάκτηση της χρονικής ακολουθίας και περιοδολόγησης, (Στραταριδάκη, 2006· Ο' Hara & Ο' Hara, 2001· Pluckrose, 1993· Ντολιοπούλου κ.ά. 2007) κ.ά. Θεωρούμε ότι αυτό το τμήμα του Οδηγού Νηπιαγωγού χρειάζεται εμπλουτισμό και θέτουμε τον προβληματισμό για την ανάγκη σύνταξης ξεχωριστών Οδηγών νηπιαγωγού για κάθε κλάδο σπουδών του Δ.Ε.Π.Π.Σ. συνταγμένους από ειδικούς του κάθε αντικειμένου, αλλά και από παιδαγωγούς - συνδέσμους, ώστε να εξασφαλίζεται ο ενιαίος τρόπος εργασίας στο νηπιαγωγείο. Προτείνουμε μάλιστα οι Οδηγοί αυτοί να περιλαμβάνουν σαφείς στόχους και προτεινόμενα περιεχόμενα μάθησης, ώστε η νηπιαγωγός να έχει κατά το δυνατόν ξεκάθαρη εικόνα των διδακτικών πλαισίων στα οποία κινείται, χωρίς, βέβαια, να περιορίζεται μέσα σε αυτά.

Η διερεύνηση του θέματος της μελέτης αυτής οδηγεί σε αρκετά ερευνητικά ερωτήματα που ελκύουν τη μελλοντική έρευνα:

Α) Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον να ερευνηθεί το πώς συγκεκριμένες πτυχές των Κ.Σ. επηρεάζονται και συνδέονται με την εκάστοτε πολιτικοκοινωνική κατάσταση της ελληνικής κοινωνίας όταν εκδίδονται τα εκάστοτε προγράμματα για το νηπιαγωγείο.

Β) Ιδιαίτερα σημαντική θα ήταν η συγκριτική διερεύνηση των ελληνικών προγραμμάτων με τα αντίστοιχα σύγχρονά τους άλλων χωρών. Έτσι θα διαπιστωθεί σε ο βαθμός διαφοροποίησής τους και θα ελεγχθεί πού οφείλεται αυτή.

Γ) Ενδιαφέρον επίσης είναι να ερευνηθεί πώς στόχοι των κοινωνικών σπουδών πραγματώνονται μέσα από άλλα μαθησιακά αντικείμενα του προγράμματος (π.χ. παιχνίδια κανόνων στη φυσική αγωγή, διηγήσεις και κείμενα στη γλώσσα κ.ο.κ.)

Δ) Σημαντικά στοιχεία για τη διδασκαλία των Κ.Σ. θα μας προσφέρει η έρευνα για τα βοηθήματα, τα βιβλία, τα εποπτικά μέσα που χρησιμοποιούσαν στη διδασκαλία των Κ.Σ. οι νηπιαγωγοί.

Ε) Συνεντεύξεις, σχέδια διδασκαλίας ποικίλο υλικό από νηπιαγωγούς που δίδασκαν με τα παλαιότερα προγράμματα θα μας επιτρέψει να διαπιστώσουμε κατά πόσο τα προγράμματα αυτά εφαρμόζονταν στο νηπιαγωγείο (Κιτσαράς, 2004)

ΣΤ) Η ετοιμότητα των νηπιαγωγών (με διερεύνηση των αρχικών τους σπουδών και της επιμόρφωσης που έχουν δεχθεί) (Rubin & Justice, 2005). να διδάσκουν θέματα των Κ.Σ. ρόπου προσέγγισης θεμάτων Κ.Σ. στα νηπιαγωγεία θα μας δώσει ενδιαφέροντα σχετικά στοιχεία, καθώς οι νηπιαγωγοί υποστηρίζουν ότι δεν δυσκολεύονται ιδιαίτερα στην επεξεργασία τέτοιων θεμάτων και κατανοούν την εφαρμογή του αντίστοιχου μέρους του Δ.Ε.Π.Π.Σ., αλλά ζητούν και περαιτέρω υποστήριξη (Ντολιοπούλου & Σουσιλόγλου 2007· Ντολιοπούλου 2008).

Γενικά, στο πλαίσιο του αναλυτικών προγραμμάτων του νηπιαγωγείου, οι Κοινωνικές Σπουδές είχαν πάντοτε βαρύνουσα θέση με τις αυξομειώσεις των μαθησιακών τους αντικειμένων που σημειώθηκαν παραπάνω. Γενικά μέσα από τα θέματα που ανήκουν στις Κοινωνικές σπουδές επιχειρείται η ανάπτυξη της προσωπικότητάς των παιδιών, η επίτευξη της κοινωνικοποίησής τους και η διαμόρφωση ευαίσθητων, δημοκρατικών και ενεργών πολιτών. Απομένει, λοιπόν, η νηπιαγωγός με την έγκυρη γνώση, την κατάλληλη μεθοδολογική προσέγγιση, την καλή γνώση της σχολικής ομάδας και του κοινωνικού πλαισίου να επιλέγει και να προσεγγίζει μαζί με τα παιδιά θέματα Κ.Σ. που αφενός τα ενδιαφέρουν, αφετέρου δίνουν δυνατότητες επίτευξης των παραπάνω στόχων.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Βαϊρινού, Κ. & Καμαρούδης, Στ. (2004). Η ηθική και θρησκευτική αγωγή στο νηπιαγωγείο: Από την «Ηθική και θρησκευτική μόρφωση των παιδών» στα θρησκευτικά της διαθεματικής προσέγγισης. Στο Πανεπιστήμιο Κρήτης. Σχολή Επιστημών Αγωγής. Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης. *Ηθική και Θρησκευτική Ανάπτυξη και Αγωγή του Παιδιού. Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, 14-15 Νοεμβρίου 2003* (σελ. 206-219). Ρέθυμνο.
- Βενιζέλου, Γ., Καλαμπαλίκη, Ευθ., Καλοστύπη, Αικ., Κονταξάκης, Γ., Λαυρεντάκη, Φ., Μαυροειδής, Γ. & Πατρίκη, Αν. (1990). *Οδηγός δραστηριοτήτων για το νηπιαγωγείο. Οδηγός νηπιαγωγού*. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β
- Δαφέρμου, Χ., Κουλούρη, Π. & Μπασαγιάννη, Ε. ΥΠ.Ε.Π.Θ. – Π.Ι. (2006). *Οδηγός Νηπιαγωγού. Εκπαιδευτικοί Σχεδιασμοί. Δημιουργικά Περιβάλλοντα Μάθησης*. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
- Καραγιώργος, Δ. (2005) Στο Κασσωτάκης, Μ. & Φλουρής, Γ. (Επιμ.), *Εκπαιδευτικά Ανάλεκτα. Τιμητικός Τόμος για το Βύρωνα Γ. Μασσιάλα*. Αθήνα: Ατραπός, (σελ. 694-723).
- Κιτσαράς, Γ. (2004). *Διδακτική Μεθοδολογία. Προγράμματα Προσχολικής Αγωγής*. Αθήνα: Έκδ. του συγγ.
- Ντολιοπούλου, Ε. & Σουσιλόγλου, Κ. (2007). Απόψεις νηπιαγωγών για την εφαρμογή του Δ.Ε.Π.Π.Σ. για το νηπιαγωγείο. *Ερευνώντας τον Κόσμο του Παιδιού*, 7, 123-149.
- Ντολιοπούλου, Έ., Ζωγράφου-Τσαντάκη, Μ., Ζαφειριάδου, Αν., Αλεξιά, Κλ., Βότση, Ά. & Καραντάλη, Μ. (2007). Κριτική ανάλυση του Οδηγού Νηπιαγωγού. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 149, 51-63.
- Ντολιοπούλου, Έ. (2008). Απόψεις νηπιαγωγών για την εφαρμογή του Οδηγού Νηπιαγωγών. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 153, 165-180.
- Οικονομίδης, Β. (2009). Το νηπιαγωγείο ως χώρος διαμόρφωσης του δημοκρατικού πολίτη και εκπαίδευσης στα ανθρώπινα δικαιώματα. Στο Οικονομίδης, Β & Ελευθεράκης, Θ. (Επιμ.) *Εκπαίδευση, Δημοκρατία και Ανθρώπινα Δικαιώματα*. Αθήνα: Διάδραση (σελ. 694-723)..
- Πανταζής, Σπύρος (2006). *Διαπολιτισμική Αγωγή στο Νηπιαγωγείο*. Αθήνα: Ατραπός.
- Πανταζής, Σπ. & Σακελλαρίου, Μ. (2005). *Προσχολική Παιδαγωγική. Προβληματισμοί – Προτάσεις*. Αθήνα: Ατραπός.

- Στραταριδάκη, Α. (2006). *Η Ιστορία στην Προσχολική Εκπαίδευση. Θεωρητικές Θέσεις και Ενδεικτικές Εφαρμογές*. Ηράκλειο: Έκδ. της συγγ.
- Σφυρόρα, Μ. (2002). *Διαθεματική Προσέγγιση της Γνώσης*. Αθήνα: ΥΠ.Ε.Π.Θ. – Πανεπιστήμιο Αθηνών. Εκπαίδευση Μουλσουλμανοπαίδων –Κλειδιά και Αντικλειδιά.
- Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων – Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (ΥΠ.Ε.Π.Θ. – Π.Ι.) (2003). *Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών (Δ.Ε.Π.Π.Σ.) για το Νηπιαγωγείο*. Αθήνα: Π.Ι.
- Allen, R. (1996). Introduction: What should we teach in Social Studies and why? In B. Massialas & R. Allen (Eds.) *Crucial Issues in Teaching Social Studies K – 12*. Belmont: Wadsworth.
- Χρυσαφίδης, Κ. (2004). *Επιστημολογικές αρχές της Προσχολικής Αγωγής. Το νηπιαγωγείο στον χώρο της ιδεολογίας και της επιστήμης*. Αθήνα: Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός.
- Χρυσαφίδης, Κ. (2009). *Διαθεματική Προσέγγιση της Γνώσης*. Αθήνα: Δίπτυχο
- D’ Addesio, J., Grob, B., Furman, L., Hayes, K. & David, J. (2005). Learning about the world around us. *Young Children*, 60(5), 50-57.
- Jacobs, G. & Crowley, K. (2007). *Play, Projects and Preschool Standards*. Thousand Oaks, CA: Corwin Press.
- Koutsouvanou, E. (2002). *Social Studies in Preschool Education*. Athens: Odysseus 4th ed. (In Greek).
- Martorella, Peter. (1994). *Social Studies for Elementary School Children. Developing Young Citizens*. New Jersey: Merrill.
- Michelli, N. (2005). Education for democracy: what can it be? In Michelli, N. & Keiser, D. L. (Eds.), *Teacher Education for Democracy and Social Justice*. New York: Routledge, 3-30.
- Ministry of Education and Religious Affairs – Pedagogical Institute (M.E.R.A. – P.I.) (2002a). Cross Thematic Integrated Curriculum for Kindergarten. Athens: P.I.
- Ministry of Education and Religious Affairs – Pedagogical Institute (M.E.R.A. – P.I.) (2002b). Cross Thematic Integrated Curriculum for Elementary and High School. Athens: P.I.
- O’ Hara, L. & O’ Hara, M. (2001). *Teaching History 3-11. The essential guide*. London: Continuum.
- Pahl, R. (1996). Digital technology and Social Studies. In B. Massialas & R. Allen (Eds.) *Crucial Issues in Teaching Social Studies K – 12*. Belmont: Wadsworth.
- Pluckrose, H. (1993). *Children learning History*. Herts: Simon & Schuster Education.
- Rubin, B & Justice, B. (2005). Preparing social studies teachers to be just and democrats: problems and possibilities: In Michelli, N. & Keiser, D. L. (Eds.), *Teacher Education for Democracy and Social Justice*. New York: Routledge, 79-103.
- Seefeldt, C. (2005). *How to Work with Standards in the Early Childhood Classroom*. New York: Teachers College Press.
- Spodek, B. (1969). Developing Social Science concepts in the Kindergarten. In W. Herman (Ed.). *Current Research in Elementary School Social Studies*. Toronto: Macmillan.
- Walmsley, B. B. & Wing, D. R. (2004). *Welcome to Kindergarten. A Month by Month Guide to Teaching and Learning*. NH: Portsmouth.
- Willen, W. (1996). Thinking skills instruction in Social Studies classrooms. In B. Massialas & R. Allen (Eds.) *Crucial Issues in Teaching Social Studies K – 12*. Belmont: Wadsworth.